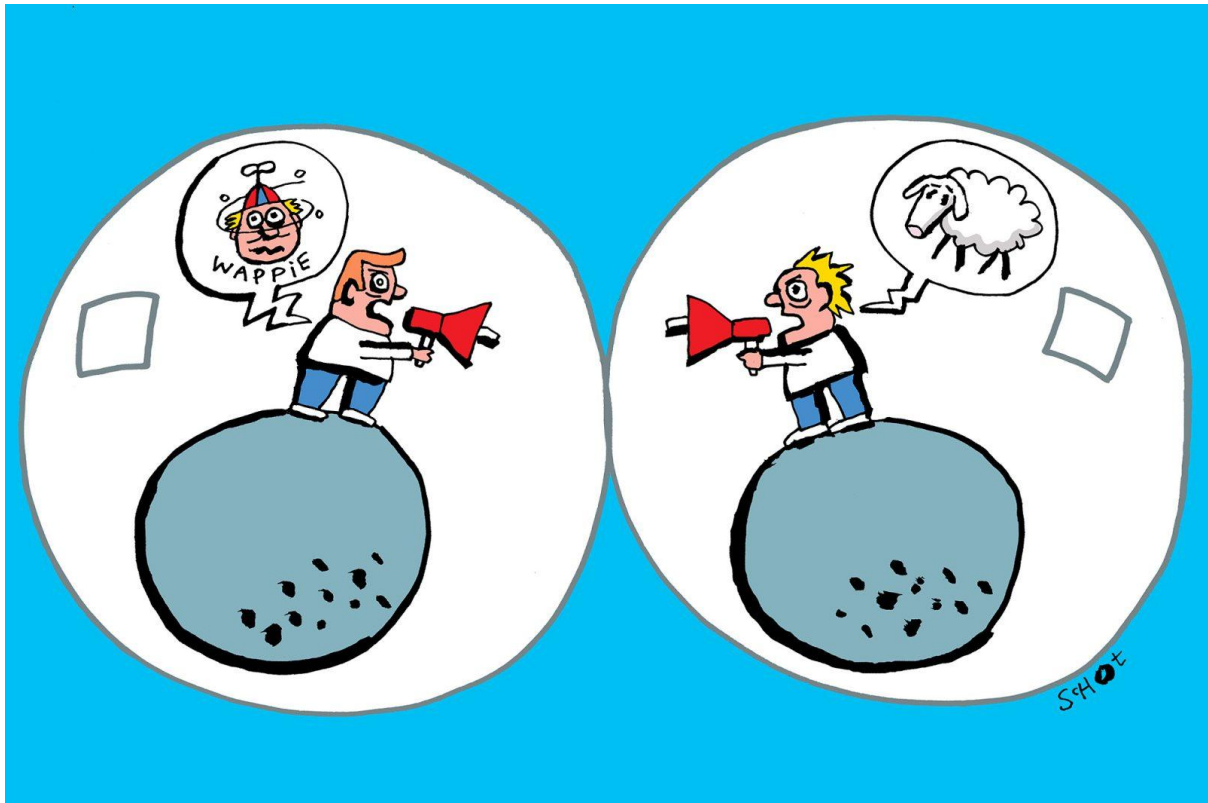

Polarisatie ontmaskerd: de veelzijdigheid van ‘complotdenken’

Een kwalitatief onderzoek naar ideologische positievorming en politieke participatie onder ‘kritische vrijdenkers’ in Nederland

Student: Martino Thomas Gaiser
Studie: Polarisatie, Democratie en Samenleving
Universiteit: Erasmus Universiteit Rotterdam
Studentnummers: 623741
Begeleider: Freek de Haan
Vak: 4.3 Master's thesis
Woordenaantal: 9689

22 Juni 2025, Nootdorp

Dankwoord

Allereerst wil ik mijn begeleider hartelijk bedanken voor de waardevolle begeleiding, de deskundige feedback en het vertrouwen gedurende dit traject. Daarnaast ben ik mijn medestudenten dankbaar voor de discussies, praktische tips en de onderlinge steun. Verder wil ik mijn directe omgeving bedanken voor de motivatie, het begrip, de feedback en de rustige studieplek die zij mij hebben geboden gedurende het schrijven. Maar in het bijzonder wil ik mijn moeder bedanken voor haar onvoorwaardelijke welwillendheid in de belangrijkste fasen van dit project. Haar hulp bij de initiële communicatie met de respondenten, haar open houding en haar meedenken is van onschatbare waarde geweest. Mijn dank gaat uiteraard ook uit naar alle respondenten voor hun bereidheid om deel te nemen, hun openhartige verhalen en de tijd die zij hebben vrijgemaakt om mijn onderzoek te ondersteunen. Vriendelijk bedankt allemaal.

Abstract

De toename van institutioneel wantrouwen en polarisatie in postmoderne samenlevingen vraagt om een herijking van benaderingen van ‘complotdenken’. Dit onderzoek biedt inzicht in hoe ‘kritisch vrijdenkers’ hun ideologische positie vormen en participeren in het politieke proces, voorbij traditionele pathologisering en het knowledge deficit model. Via elf semigestructureerde diepte-interviews is een cultureel-sociologische analyse uitgevoerd, gebaseerd op grounded theory en biografische narratieven. Twee ideaaltypische oriëntaties zijn geïdentificeerd: collectief gedachtegoed en individueel gedachtegoed. Beide groepen delen een ‘epistemologische schokgolf’ tijdens de COVID-19 pandemie, wat leidde tot paradoxale electorale voorkeur voor Forum voor Democratie (FvD) als enige partij die hun bezorgdheid erkent. Ondanks kritiek op instituties onderschrijven respondenten moderne wetenschappelijke en democratische waarden, wat wijst op een ‘overmatig kritische’ houding in plaats van irrationele afwijzing. Deze bevindingen ondersteunen Mouffe’s agonistisch pluralisme en benadrukken het belang van inclusieve platforms voor conflicttransformatie. Beleidsimplicaties betreffen het omarmen van epistemische diversiteit en het institutionaliseren van agonistisch dialoog om polarisatie te verminderen.

Trefwoorden: complotdenken, ideologievorming, anti-institutionalisme, democratische participatie, agonistisch pluralisme

Inleiding

Sinds de uitbraak van de coronapandemie is de zichtbaarheid en invloed van ‘complotdenken’ in Nederland sterk toegenomen. Nieuwsberichten over demonstraties tegen coronamaatregelen, discussies rondom het World Economic Forum en de opkomst van alternatieve media laten zien dat complottheorieën niet langer een marginaal verschijnsel zijn, maar een centrale rol spelen in het publieke debat (NPO Radio 1, 2024). Ook ik werd als student tijdens de pandemie geconfronteerd in mezelf met de vraag hoe ik om zou moeten gaan met mensen in mijn omgeving die zich afkeerden van het dominante narratief, ondanks dat ik bepaalde kritiek deel. De gesprekken die ik voerde met familieleden en vrienden, waarin wantrouwen jegens overheid, wetenschap en media centraal stonden, brachten mij tot het inzicht dat het label ‘complotdenker’ vaak tekortschiet. Deze persoonlijke ervaringen, gecombineerd met de maatschappelijke ontwikkelingen, vormden de aanleiding voor dit onderzoek naar de ideologische positievorming en politieke participatie van zogenoemde ‘complotdenkers’.

Dit onderzoek bouwt voort op een aantal centrale theoretische perspectieven. Allereerst wordt de klassieke pathologisering van complotdenken, zoals beschreven door Aupers (2012; 2021), kritisch besproken. Deze benadering, die complotdenken reduceert tot een uiting van paranoia, wordt aangevuld met cultuur-sociologische inzichten waarin complottheorieën worden gezien als betekenisvolle culturele reacties op moderniseringsprocessen (Knight, 2000; Aupers, 2021). Harambam (2021), Pahuus en zijn collega’s (2024) benadrukken de diversiteit aan motieven en het belang van individuele en collectieve betekenisgeving binnen complotmilieus. Daarnaast wordt het anti-institutionalisme als kerncomponent van ideologievorming behandeld (Harambam & Aupers, 2015; Harper & Sykes, 2023; Kemmers et al., 2016). Dit wantrouwen jegens gevestigde instituties wordt niet slechts als irrationeel afgedaan, maar geanalyseerd als een complexe reactie op epistemologische, sociale en politieke ontwikkelingen. De dynamiek van polarisatie en het ontstaan van echokamers wordt verklaard aan de hand van recente studies naar groepsvorming en gemotiveerd redeneren (Hobolt et al., 2024). Verder wordt aandacht besteed aan de positionering van ‘kritisch vrijdenkers’ binnen het democratische proces. Hierbij zijn typologieën van activisten, terugtrekkers en bemiddelaars van belang (Harambam & Aupers, 2017), evenals het concept van agonistisch pluralisme van Mouffe (1999; 2002), waarin conflict als voorwaarde voor een levendige democratie wordt gezien. Tot slot wordt de rol van alternatieve kennisnetwerken en epistemische diversiteit besproken (de Wildt & Aupers, 2024; Harambam et al., 2022). Dit

onderzoek richt zich daarom op de volgende centrale vraag: *Hoe vormen ‘complotdenkers’ hun ideologische positie en hoe gaan zij om met het politieke proces?*

De wetenschappelijke relevantie van dit onderzoek ligt in het doorbreken van eenzijdige benaderingen van complotdenken. Tot op heden is er vooral gefocust op het corrigeren van feitelijke onjuistheden (‘knowledge deficit model’) of het pathologiseren van complotdenkers als irrationeel of paranoïde (Aupers, 2012; Harambam, 2021). Deze perspectieven schieten tekort in het verklaren van de pluriformiteit en dynamiek binnen het complotmilieu. Door te kiezen voor een kwalitatieve, cultuur-sociologische benadering, waarin de eigen verhalen en motieven van respondenten centraal staan, levert dit onderzoek een bijdrage aan het begrijpen van ideologievorming in een tijd van toenemend institutioneel wantrouwen en polarisatie (Harambam & Aupers, 2017; Pahuus et al., 2024). Het onderzoek biedt nieuwe inzichten in hoe epistemische autonomie, anti-institutionalisme en alternatieve kennisnetwerken samenhangen met politieke participatie en democratische waarden. Maatschappelijk is het van groot belang om het fenomeen complotdenken niet uitsluitend als bedreiging te zien, maar ook te begrijpen als uiting van maatschappelijke onvrede en zoektocht naar betekenis en autonomie. De polarisatie tussen ‘rationelen’ en ‘wappies’ leidt tot uitsluiting en versterkt wederzijds wantrouwen (Harambam et al., 2022). Door de perspectieven van ‘kritisch vrijdenkers’ serieus te nemen, kan er ruimte ontstaan voor een inclusiever en pluralistischer democratisch debat. Dit is des te urgenter nu complottheorieën steeds meer ‘mainstream’ worden en daarmee invloed zouden kunnen hebben op verkiezingen, beleidsvorming en sociale cohesie (NPO Radio 1, 2024; Hobolt et al., 2024). Het onderzoek draagt bij aan het ontwikkelen van strategieën om epistemische diversiteit te integreren in het publieke debat, zonder te vervallen in relativisme of uitsluiting.

Het theoretisch kader schetst de ontwikkeling van het denken over complottheorieën en behandelt anti-institutionalisme, polarisatie en het agnostische model. Typologieën en hun relatie tot democratie worden besproken. De kwalitatieve methodologie, inclusief ethische overwegingen worden daarna toegelicht. De resultaten belichten collectief versus individueel denken, de rol van corona en de relatie tot wetenschap en politiek. De discussie behandelt maatschappelijke implicaties en doet beleidsaanbevelingen.

Theoretisch kader

Van Pathologisering naar Betekenisgeving

De traditionele pathologische benadering, baseert zich grotendeels op de Freudiaanse opvatting van de 'paranoïde persoonlijkheid' en auteurs zoals Hofstadter en Pipes, die de 'paranoïde stijl' in de politiek beschouwden als verdraaid en gevaarlijk (Aupers, 2012; Aupers, 2021). Deze benadering reduceert de diversiteit aan complottheorieën en houdt geen rekening met de heterogeniteit van hedendaagse complottheorieën over bijvoorbeeld het World Economic Forum (WEF), de platte aarde of over de dood van beroemdheden. Pipes' poging om een onderscheid te maken tussen op feiten gebaseerde theorieën en 'irrationele' complottheorieën wordt door Aupers bekritiseerd als wetenschappelijk ongefundeerd, waarbij het onderscheid tussen rationale en irrationele theorieën problematisch blijkt (Aupers, 2012). In contrast hiermee ontwikkelde zich een cultuur-sociologische benadering die complottheorieën benadert als betekenisvolle culturele reacties op moderniseringsprocessen (Aupers, 2021). Knight (2000) zocht naar de 'culturele logica' achter de groeiende aandacht voor complottheorieën in de laat- of postmoderne samenleving. Hij wilde complottheorieën niet ontmaskeren, maar verklaren waarom mensen zich ertoe aangetrokken voelen, en zien de opmars van complottheorieën als een logische reactie op ontwikkelingen in de laatmoderne cultuur, met als kenmerk: wantrouwen (Aupers, 2021).

Ook Harambam's (2021) onderzoek in het Nederlandse complotmilieu toont aan dat complottheorieën en de mensen die erbij betrokken zijn divers zijn in thema, zelfbeeld en praktijk. De redenen en motivaties voor het aangaan van complottheorieën variëren van uitingen van onvrede tot speelse gedachtenoefeningen of spirituele verlangens (Harambam, 2021). Deze bevindingen benadrukken dat een eenzijdige nadruk op de 'juiste feiten' mogelijk niet de juiste en meest productieve aanpak is voor het begrijpen van complotdenken. Door complottheorieën te conceptualiseren als psychologische systemen binnen een complexe culturele context wordt de betekenis van een 'complottheorie' breder (Pahuus et al., 2024). Dit onderzoek naar platte aarde-gelovigen laat zien hoe individuele motieven (epistemologisch, sociaal en existentieel) en kennissystemen (wetenschappelijk, religieus, maatschappelijk) samenkomen in de aanvaarding en reconstructie van 'complottheorieën'. Deze benadering benadrukt dat complottheorieën mensen een omvattend wereldbeeld bieden waarin de mens centraal staat en argumenten aandraagt voor de zin van het leven (Pahuus et al., 2024). De betekenisgevende functie van complottheorieën wordt verder geïllustreerd door Aupers' analyse van de drie drijvende krachten achter complotcultuur: epistemologische, ontologische

en existentiële onzekerheid (Aupers, 2012). Epistemologische twijfels over wetenschappelijke kennis ontstaan door de paradoxale aard van de wetenschap, die zowel gebaseerd is op inductieve bewijsvoering als op methodologische twijfel. Ontologische onzekerheid wordt veroorzaakt door de toenemende ondoorzichtigheid en autonomie van sociale systemen, versterkt door globalisering en digitale technologie. Existentiële onzekerheid manifesteert zich in de spanning tussen geloof en ongeloof in een onttoverde wereld, waarbij complottheorieën fungeren als een hybride van scepticisme en geloof (Aupers, 2012).

De online participatieve complotcultuur, zoals onderzocht door de Wildt en Aupers (2024), toont verdere diversiteit in de manier waarop mensen zich verhouden tot complottheorieën. Hun analyse van Reddit's r/conspiracy onthult drie epistemologische posities: geloof (strijd over waar en onwaar), twijfel (alles in twijfel trekken) en spel (complottheorieën als entertainment). Deze bevindingen laten zien dat niet alle participatie enkel geloof impliceert, maar dat er ook speelse en ironische vormen van betrokkenheid bestaan (de Wildt & Aupers, 2024). Daarnaast toont de relationele identiteitsvorming binnen het complotmilieu aan hoe mensen actief weerstand bieden aan stigmatisering door zichzelf te presenteren als 'kritische vrijdenkers' in plaats van 'complotdenkers' (Harambam & Aupers, 2017). Het motto 'Ik ben geen complotdenker' wordt gebruikt om rationaliteit te claimen door anderen binnen het complotmilieu als de 'echte' complotdenkers te bestempelen en zelf daar niet toe te behoren. Dit proces van relationele identificatie resulteert in drie verschillende groepen 'kritisch vrijdenkers': activisten, terugtrekkers en bemiddelaars, elk met hun eigen wereldbeelden, overtuigingen en praktijken (Harambam & Aupers, 2017).

Anti-institutionalisme

Anti-institutionalisme vormt een kerncomponent van de ideologische positievorming van complotdenkers en manifesteert zich op verschillende niveaus van maatschappelijke betrokkenheid (Harambam & Aupers, 2015; Harper & Sykes, 2023; Kemmers et al., 2016). Dit wantrouwen jegens gevestigde instituties is niet simpelweg een irrationele afwijzing van autoriteit, maar een complex samenspel van epistemologische kritiek, sociale vervreemding en politieke onvrede dat diep geworteld is in de structurele kenmerken van de laatmoderne samenleving.

Harambam en Aupers (2015) identificeren drie hoofdlijnen van kritiek die complottheoretici hanteren tegen de wetenschappelijke epistemische autoriteit. Ten eerste bekritiseren zij het vermeende dogmatisme van de moderne wetenschap, waarbij zij zichzelf beschouwen als sceptici en kritische denkers die "durven anders te denken" en "vraagtekens

zetten bij bijna alles". Deze kritiek richt zich vooral op de materialistische fundamenteën van het wetenschappelijke wereldbeeld, waarbij fenomenen die inconsistent zijn met dit materialistische wereldbeeld als illusoir worden weggewuifd. Paradoxaal genoeg wordt deze kritiek op de wetenschap grotendeels uitgedrukt in het discours van de sociale (kritische) wetenschappen, wat suggereert dat complottheoretici niet zozeer tegen de wetenschap als zodanig zijn, maar overmatig kritisch over de moderne wetenschap (Harambam & Aupers, 2015). Ten tweede problematiseren complottheoretici de vermeende neutraliteit of objectiviteit van wetenschappelijke kennis. Zij beweren dat "objectieve" feiten en cijfers gepresenteerd door de wetenschappelijke gemeenschap eigenlijk het product zijn van selectie en uitsluiting. Deze kritiek wordt gevoed door alledaagse ervaringen en wordt versterkt door de waargenomen afhankelijkheid van onderzoek van externe financiering, vooral van 'Big pharma' (Harambam & Aupers, 2015). Ten derde bekritiseren zij de autoritaire sociale positie van experts in de samenleving, waarbij alternatieve kennisbronnen structureel ondergewaardeerd worden terwijl de moderne wetenschap haar monopolie op waarheid handhaaft.

Van Meurs en zijn collega's (2022) onderzoeken in de context van de opname van voedingsinformatie ook het anti-institutionalisme op, wat een koppeling kan bieden om het gebrek aan begrip van de ideologische posities van complotdenkers te verrijken. Hun onderzoek toont aan dat lager opgeleide individuen significant hogere niveaus van institutioneel wantrouwen en antipaternalisme vertonen, wat hun opname van voedingsinformatie van gevestigde instituties beïnvloedt (Van Meurs et al., 2022). Dit suggereert dat een diepgeworteld wantrouwen tegen de dominante instituties van de samenleving (zoals overheid, wetenschap en de media), die vaak bevolkt worden door hoger opgeleiden en gepercipieerd kunnen worden als paternalistisch, een belangrijke drijfveer kan zijn voor de omarming van alternatieve narratieven die kritisch staan tegenover deze instituties, zoals veel complottheorieën doen (Harper & Sykes, 2023; Van Meurs et al., 2022). Anti-institutionalisme manifesteert zich ook in de manier waarop complotdenkers alternatieve kennisnetwerken construeren doordat zij de kennis van de instituten niet begrijpen (Pahuus et al., 2024). 'Platte aarde-gelovigen' creëren bijvoorbeeld hun wereldbeeld door te putten uit verschillende kennissystemen (YouTube, eigen 'wetenschappelijk' onderzoek, religieuze elementen, media) en samenzwerende vragen over de maatschappelijke structuur. Deze alternatieve 'epistemologie' daagt de monopoliepositie van gevestigde wetenschappelijke kennis uit en biedt een gevoel van autonomie en controle over deze kennisproductie (Pahuus et al., 2024). Dit soort homogene groepen hebben echter een tendens om zowel beleidsmatige als affectieve polarisatie te versterken (Hobolt et al., 2024). Discussies in echokamers leiden

tot toegenomen positieve gevoelens tegenover de eigen groep en negatieve gevoelens tegenover andere groepen. Dit mechanisme wordt verklaard door gemotiveerd redeneren, sociale conformiteit en het ontbreken van contact tussen groepen (Hobolt et al., 2024).

Maar de ontwikkeling van anti-institutionele houdingen gebeurt niet plots, het kan worden begrepen als een geleidelijk proces (Kemmers et al., 2016). Dit driefasenproces (introductie, validatie, consolidatie) verklaart de geleidelijke transformatie in politieke opvattingen. In de introductiefase ‘ontwaken’ burgers ten opzichte van het establishment via politieke ondernemers, alternatieve media of existentiële crises. De validatiefase wordt gekenmerkt door zelfstudie, associatie met gelijkgestemden en institutionele desillusie. In de consolidatiefase ontwikkelen respondenten strategieën om hun nieuwe wereldbeeld te stabiliseren door gemedieerd wantrouwen en ‘herinterpretatie’ van het verleden (Kemmers et al., 2016). Het concept van machtsoriëntatie, biedt verdere inzichten in hoe anti-institutionalisme zich manifesteert (Kemmers, 2019). Burgers met een transparante machtsoriëntatie richten zich op formele instituties (parlement, partijen), terwijl degenen met een ondoorzichtige oriëntatie macht situeren bij informele netwerken (multinationals, investeerders en complotgroepen). Deze machtsoriëntatie verklaart waarom de kanaliseringsthese (populisme als uitlaatklep) slechts beperkt opgaat: zij is afhankelijk van hoe burgers macht zien en ervaren, ‘kritisch vrijdenkers’ leggen ‘de macht’ echter bij de informele netwerken (Harambam & Aupers, 2017).

De toegang tot het publieke debat voor complottheorieën, wordt tot op heden ook vaak afgehouden (Harambam et al., 2022). Hiervoor zijn vier belangrijke controverses die de complexiteit van de omgang met het ‘complotdenken’ illustreren. Deze controverses betreffen de waardering van gevestigde waarheden, de vraag wie een stem moet hebben in het publieke debat, welke manieren van weten geaccepteerd moeten worden, en de consequenties van het betrekken van complotdenkers bij democratische processen (Harambam et al., 2022). Zij stellen dat publieke opinies over complottheorieën veel genuanceerder zijn dan vaak wordt gedacht, en dat er juist een levendig debat over waarheid plaatsvindt waarin verschillende vormen van kennis en perspectieven centraal staan. Harambam en zijn collega’s (2022) pleiten er daarom voor om deze diversiteit institutioneel te omarmen, bijvoorbeeld via burgerfora, zodat epistemische inclusie en vertrouwen in expertise kunnen samengaan en polarisatie wordt tegengegaan, gezien isolatie nadelig zou zijn. De scheidslijn tussen institutionele en alternatieve kennissystemen is echter niet altijd even helder (Harper & Sykes, 2023). Liberale complottheorieën, met hun neiging tot persoonlijke aanvallen, misrepresentatie van bewijs en andere dubieuze methoden, hebben schadelijke maatschappelijke gevolgen gehad (Harper &

Sykes, 2023). De auteurs stellen dat liberale complottheorieën zo discursief genaturaliseerd zijn dat ze zelden als zodanig worden beschouwd. Hierdoor ontstaat een blinde vlek voor de ideologische motivaties en wereldbeelden die ten grondslag liggen aan verschillende soorten complottheorieën, niet alleen die van ‘politieke vijanden’ (Harper & Sykes, 2023). Dit zou juist het discours verbreden en drogredenen zoals ‘persoonlijke aanvallen’ normaliseren. Deze analyse suggereert dat anti-institutionalisme niet beperkt is tot marginale groepen, maar ook binnen het liberale establishment voorkomt.

Anti-institutionalisme onder complotdenkers kan dus worden begrepen als een complexe reactie op epistemologische, sociale en politieke ontwikkelingen in de laatmoderne samenleving. Het is niet simpelweg een irrationele afwijzing van autoriteit, maar een betekenisvolle poging om autonomie en controle te herwinnen in een wereld die wordt ervaren als ondoorzichtig en vervreemdend. Deze dynamiek heeft belangrijke implicaties voor hoe we de democratische participatie van de ‘kritisch vrijdenkers’ (en beleidsmakers zelf) en epistemische diversiteit in de hedendaagse samenleving kunnen begrijpen.

‘Kritisch vrijdenkers’ als Democratische Tegenstanders

De verhouding van complotdenkers tot het publieke debat wordt gekenmerkt door een spanning tussen participatie en uitsluiting, tussen het verlangen naar representatie en het wantrouwen jegens bestaande democratische structuren (Ginsburg & Landau, 2023; Harambam & Aupers, 2017). Deze complexe dynamiek kan alleen worden begrepen door de bredere discussie van de democratische publieke sfeer en de opkomst van alternatieve vormen van politieke expressie te analyseren.

McGowan's (2019) analyse van de tegenstelling tussen particulier en universeel denken biedt inzichten in de epistemologische grondslagen van politieke ideologievorming. Zijn onderscheid tussen conservatief denken - dat vertrekt vanuit het individuele - en ‘links’ denken - dat uitgaat van universaliteit vanaf het begin - helpt verklaren waarom bepaalde groepen geneigd zijn tot conflict-denken (McGowan, 2019). Conservatief denken heeft een inherent wantrouwen tegenover het collectieve en accepteert alleen collectiviteit die individuele waarden waarborgt door anderen uit te sluiten (denk aan nationalisme). Terwijl ‘links’ denken juist uitgaat van een algemene vereniging (denk aan een vakbond). Mouffe's (2002) kritiek op de consensuspolitiek (gebaseerd op het idee van Habermas’ publieke sfeer (Garnham, 2007)) biedt een kader voor het begrijpen van hoe ‘kritisch vrijdenkers’ zich verhouden tot het publieke debat. Mouffe (2002) waarschuwt voor de gevaarlijke gevolgen van de toenemende moralisering en juridificering van de politiek, waarbij het "einde van het tegenstrijdige model

van politiek" wordt aangekondigd en gepleit wordt voor een beweging voorbij links en rechts naar een consensuele politiek van het centrum (Mouffe, 2002). Het vervagen van grenzen tussen rechts en links vormt één van de hoofdredenen voor de groeiende irrelevantie van de democratische politieke publieke sfeer (Mouffe, 2002). Deze ontwikkeling heeft paradoxaal genoeg voordeel voor rechtse populistische partijen versterkt, omdat deze passies de neiging hebben andere uitlaatmogelijkheden te vinden in diverse fundamentalistische bewegingen wanneer passies niet kunnen worden gemobiliseerd door democratische partijen die een 'consensus in het centrum' prefereren. Dit helpt verklaren waarom complotdenkers zich vaak aangetrokken voelen tot populistische bewegingen of zich geheel afkeren van traditionele politieke participatie (Harambam & Aupers, 2017; Kemmers et al., 2016).

Het 'knowledge deficit model' stelt dat mensen in complottheorieën geloven als gevolg van een gebrek aan accurate informatie en een 'gebrekkige epistemologie' (Harambam, 2021). De oplossing wordt dan primair gezocht in het verschaffen van 'de juiste feiten' door gevestigde kennisinstituten. Deze benadering, hoewel belangrijk in het bestrijden van onwaarheden, heeft echter de neiging om de complexere ideologische en sociale contexten waarin complottheorieën wortelen te negeren (Harambam, 2021). De acceptatie van kennis is een veelzijdig proces, beïnvloed door emotionele, sociale, culturele en ideologische factoren, waardoor een reductionistische focus op het corrigeren van 'feitelijke onjuistheden' vaak niet effectief is in het veranderen van diepgewortelde overtuigingen. Anders zouden de 'kritisch vrijdenkers' zich gediskwalificeerd voelen binnen het democratische proces (Ginsburg & Landau, 2023). Deze focus op waarheidscorrectie leidt de aandacht af van het begrijpen van de ideologische perspectieven die complotdenkers zelf hanteren (Harambam & Aupers, 2017). De verschillende strategieën die complotdenkers hanteren om zich te verhouden tot de huidige publieke sfeer worden geïllustreerd door de typologie van activisten, terugtrekkers en bemiddelaars (Harambam & Aupers, 2017). Activisten nemen deel aan allerlei civiele initiatieven en sociale bewegingen, en proberen het 'systeem' te hervormen door publieke interventies en het oprichten van alternatieve politieke partijen. Terugtrekkers staan negatief tegenover het activisme en geloven dat 'weerstand alleen maar meer weerstand creëert', waarbij zij zich richten op persoonlijke groei en transformatie. Bemiddelaars willen bruggen bouwen tussen de waarheden van hardcore complotdenkers en het reguliere publiek, waarbij zij zich distantiëren van de 'extremistische' houding van activisten (Harambam & Aupers, 2017).

Mouffe's (1999) concept van agonistisch pluralisme biedt een alternatief voor de dominante consensusgerichte benadering van democratie. In plaats van het vaststellen van een rationele consensus in de publieke sfeer, is het doel van democratische instellingen het

ontmantelen van het potentieel voor vijandigheid dat bestaat in menselijke samenlevingen door de mogelijkheid te bieden voor antagonisme om te worden getransformeerd in ‘agonisme’ (Mouffe, 1999). Dit betekent dat conflict niet kan en niet zou moeten worden weggenomen, maar ook niet de vorm zou moeten aannemen van een strijd tussen vijanden (antagonisme), maar eerder tussen tegenstanders (agonisme). De centrale categorie van democratische politiek is de categorie van de ‘tegenstander’, de opponent met wie we een gemeenschappelijke loyaliteit delen aan de democratische principes van ‘vrijheid en gelijkheid voor allen’, terwijl we het oneens zijn over hun interpretatie (Mouffe, 1999; Mouffe, 2002). Deze confrontatie tussen tegenstanders vormt de ‘agonistische strijd’, die Mouffe beschouwt als de voorwaarde voor een levendige democratie. Voor complotdenkers betekent dit dat hun kritiek op gevestigde instituties niet automatisch hoeft te leiden tot uitsluiting van het democratische proces, maar kan worden gezien als een vorm van agonistische participatie binnen het democratische proces.

De analyse van de publieke ruimte laat zien dat complotdenkers niet simpelweg buiten het democratische proces staan, maar actief bezig zijn met het herdefiniëren van wat democratische participatie inhoudt. Hun zoektocht naar epistemische diversiteit en hun ontwikkeling van alternatieve vormen van politieke expressie zouden kunnen worden begrepen als pogingen om te kunnen omgaan met hun ‘diskwalificatie’ binnen het democratische systeem.

Methodologie

Dit onderzoek naar hoe 'complotdenkers' hun ideologische posities vormen en omgaan met het politieke proces vereist een methodologische benadering die verder gaat dan de historische tendens tot pathologisering van complotdenken (Aupers, 2012; Aupers, 2021) en die de complexiteit en diversiteit binnen deze groep erkent (Harambam & Aupers, 2017; De Wildt & Aupers, 2024). In dit onderzoek is gekozen voor een kwalitatieve benadering via semi-gestructureerde diepte-interviews. Deze methodologie is geschikt voor dit onderwerp om meerdere redenen; Ten eerste stelt een kwalitatieve benadering ons in staat om de rijke, contextuele en genuanceerde perspectieven van de deelnemers te verkennen, wat van belang is gezien de erkende heterogeniteit binnen het complotdenkersmilieu (Babbie, 2021). Ten tweede bieden semi-gestructureerde interviews de flexibiliteit om dieper in te gaan op specifieke thema's die tijdens het gesprek naar voren komen, terwijl er tegelijkertijd een consistente structuur behouden blijft die vergelijking tussen interviews mogelijk maakt (Babbie, 2021). Ten derde faciliteert deze methode het opbouwen van vertrouwen, wat cruciaal is gezien het feit dat 'kritisch vrijdenkers' vaak wantrouwig staan tegenover institutionele autoriteitsfiguren, waaronder academische onderzoekers (Harambam & Aupers, 2015; Harper & Sykes, 2023; Kemmers et al., 2016).

De analyse heeft bijzondere aandacht besteed aan de narratieve constructies waarmee deelnemers hun ideologische posities articuleren en legitimeren. Hierbij werd rekening gehouden met Bourdieus concept van de 'biografische illusie', waarbij persoonlijke narratieven worden gezien, niet als letterlijke weergaven van de realiteit, maar als vensters op hoe individuen betekenis construeren en hun positie in de wereld ideologisch articuleren (Kolkenbrock, 2017). Ook is er voor de data-analyse gekozen voor de grounded theory benadering. Deze methode, die inductief is, maakt het voor onderzoekers mogelijk om theorieën te formuleren die direct voortvloeien uit de verzamelde data, in plaats van te toetsen aan vooraf geformuleerde hypothesen (Babbie, 2021). Dit past goed bij het doel om nieuwe inzichten te verkrijgen in de complexe relatie tussen alternatieve overtuigingen, wantrouwen jegens gevestigde instituties en ideologische positionering.

Steekproef methoden en respondenten

De onderzoekspopulatie bestond uit individuen die betrokken zijn bij denkbeelden die binnen het academisch discours doorgaans als 'complottheorieën' worden gecategoriseerd, zoals weergegeven in Tabel 1. Voor dit onderzoek werden deelnemers geselecteerd op basis van specifieke inclusiecriteria, waarbij via de initiële deelnemer werd geïnventariseerd of personen

een fundamenteel wantrouwen uitten jegens gevestigde instituties en traditionele kennisbronnen, in combinatie met een uitgesproken nadruk op zelfonderzoek en alternatieve vormen van waarheidsvinding. Deze selectiecriteria zijn bedacht om te waarborgen dat de deelnemers voldoende ervaring bezaten om substantiële inzichten te kunnen verschaffen betreffende ideologievorming binnen het domein van het 'kritisch vrijdenken'. Ten behoeve van de steekproeftrekking werd een gecombineerde aanpak van convenience sampling en snowball sampling gehanteerd. Convenience sampling werd toegepast voor de werving van de initiële deelnemer via het persoonlijke netwerk van de onderzoeker, waarna deze de rekrutering uitbreidde via online gemeenschappen waarin dergelijke overtuigingen worden gedeeld. Vervolgens werd snowball sampling ingezet om vervolgende deelnemers te identificeren, waarbij bestaande respondenten werden verzocht om andere potentiële deelnemers voor te dragen.

Een specifiek aspect van deze werving betreft de betrokkenheid van een eerste graads familielid van de onderzoeker in het rekruteringsproces, waarbij deze familieconnectie de toegang tot de eerste deelnemers faciliteerde. Dit gebruik van familieleden voor participantrekrutering roept ethische vragen op betreffende belangenverstrengelingen, mogelijke druk op deelnemers, en potentiële vooringenomenheid in de dataverzameling en interpretatie. Om deze uitdagingen aan te pakken werden transparantiemaatregelen geïmplementeerd, waaronder expliciete vermelding van de familierelatie in alle documentatie naar de respondenten toe en werd er expliciet vermeld dat alles open en vrijblijvend zou zijn. Ondanks deze maatregelen blijven er risico's, zoals mogelijke selectiebias en onbedoelde sociale druk op deelnemers. De ethische justificatie voor deze benadering ligt in de balans tussen methodologische pragmatiek en de inherente moeilijkheid om toegang te verkrijgen tot deze specifieke, vaak gestigmatiseerde onderzoekspopulatie.

De totale onderzoekspopulatie omvatte elf respondenten, bestaande uit vier mannen en zeven vrouwen. De gemiddelde leeftijd bedroeg 57,5 jaar. Het opleidingsniveau vertoonde variatie, met twee deelnemers met een universitaire opleiding, vier met een HBO-achtergrond en vijf met een MBO-opleiding. Deze diversiteit in educatieve achtergrond faciliteert een breed perspectief op de wijze waarop verschillende sociaal-economische groepen deze alternatieve overtuigingen ontwikkelen en in stand houden. Voor veel van de deelnemers vormde de COVID-19 pandemie een kantelpunt in hun kritische houding jegens overheidsmaatregelen en mainstream narratieven. Deze gemeenschappelijke ervaring heeft een belangrijke rol gespeeld in hun 'ontwaken' en de verdieping van hun wantrouwen jegens gevestigde instituties.

Tabel 1*Uiteenzetting respondenten*

Naam/geslacht	Leeftijd	Opleiding	Ideologie	Kantelpunt	Land/Provincie
Arthur (M)	32	MBO	PVV -> niet-stemmer (FvD)	Depressie	Drenthe (F)
Babet (V)	50	MBO	PVV -> niet-stemmer (FvD)	Coronapandemie	België (O)
Charlotte (V)	74	MBO	Links (en VVD) -> FvD	Coronapandemie	Zuid-Holland (F)
Daan (M)	71	Universiteit	Links -> Rechts	Coronapandemie	Zuid-Holland (O)
Eva (V)	52	HBO	VVD -> PVV	Toeslagenaffaire	Zuid-Holland (O)
Guus (M)	60	HBO	Links -> niet-stemmer (FvD)	Eigen inzicht (2014)	Zuid-Holland* (F) (Rond reizend NL)
Hannah (V)	51	MBO	PvdA -> niet-stemmer (FvD)	Coronapandemie	Brabant (F)
Iris (V)	63	HBO	SP -> niet-stemmer (FvD)	9/11	Utrecht (O)
Janne (V)	58	HBO	Links -> Niet-stemmer (FvD)	Coronapandemie	Hongarije (O)
Koen (M)	64	Universiteit	‘stemt op underdog’	Coronapandemie	België (O)
Lieke (V)	57	MBO	Links (en VVD)-> niet-stemmer (FvD)	Coronapandemie	Zeeland (F)

Noot. Het kopje ideologie duidt aan wat mensen voornamelijk in het verleden hebben gestemd, en wat hun ‘huidige’ opvatting is. Bij de meesten staat ‘FvD’ tussen haakjes, dit betekent dat zij hierop zouden willen stemmen, als zij zouden ‘moeten’ stemmen. Daarnaast staan de letters ‘O’ en ‘F’ respectievelijk voor of ik hen ‘online’ of ‘fysiek’ heb geïnterviewd.

Dataverzameling

Door een topiclijst te ontwikkelen die als leidraad diende tijdens de semigestructureerde interviews, werden thema's onderzocht die verband houden met wantrouwen jegens gevestigde instituties, epistemologische standpunten over zelfonderzoek en alternatieve kennisvalidatie, ideologische posities, evenals percepties van geopolitieke conflicten en maatschappelijke ontwikkelingen. De interviews, die gemiddeld anderhalf uur duurden, werden via diverse kanalen afgenomen, waaronder zes online via Teams en WhatsApp en vijf fysiek op de locatie van de respondenten. Alle gesprekken zijn daarnaast met toestemming van de deelnemers opgenomen en vastgelegd, met bijzondere aandacht voor het creëren van een veilige en niet-oordelende omgeving vanwege de gevoelige aard van het onderwerp en de vaak ervaren stigmatisering.

Data-analyse

De data werd na de interviews getranscribeerd met behulp van Word Online en Teams, waarna de analyse werd uitgevoerd volgens de principes van grounded theory met behulp van Atlas.ti software. Het coderingsproces volgde de drie fasen van grounded theory: open, axiale en selectieve codering, om systematisch tot een overkoepelende theorie te komen. Tijdens het hele proces werd de 'constant comparative method' toegepast, waarbij nieuwe gegevens voortdurend werden vergeleken met eerder gecodeerde data en opkomende categorieën. Deze aanpak onthulde kernpatronen, zoals het fundamentele wantrouwen jegens gevestigde instituties, de nadruk op epistemologische zelfstandigheid, en de complexiteit van hun ideologische posities. Daarnaast werden belangrijke conceptuele typologieën geïdentificeerd, waaronder het gevoel van 'gediskwalificeerd' worden, de zoektocht naar een 'eerlijk en gelijkwaardig debat', het verlangen naar verbinding, en de paradox van het 'gezamenlijk voor iedereen zijn' terwijl men zorgen heeft.

Ethische overwegingen en dilemma's

Voorafgaand aan hun participatie werden alle respondenten volledig geïnformeerd betreffende de doelstellingen en de aard van het onderzoek, waarna zij hun geïnformeerde toestemming gaven voor deelname. Om de privacy van de participanten te beschermen, werden alle identificeerbare gegevens geanonimiseerd gedurende en na afloop van het onderzoek. Na voltooiing van het project zal alle persoonlijke informatie definitief worden gewist.

Gezien de aard van het onderzoeksonderwerp, dat potentieel gevoelige kwesties zoals ideologie, politieke overtuigingen en alternatieve wereldbeelden aansneet, werd extra zorg besteed aan het creëren van een veilige en niet-oordelende interviewomgeving. Dat de onderzoeker als masterstudent 'vijandigheid' zou kunnen oproepen bij een diverse gemeenschap van 'kritisch vrijdenkers', omdat je als onderzoeker 'vertegenwoordiger van de elite in de dop' zou zijn, draagt daarnaast bij aan polarisatie door bestaande stereotypen aan beide kanten te bevestigen (Ginsburg & Landau, 2023; Harambam, 2021; Jämte et al., 2020). Het zijn tenslotte geen 'extremisten', hooguit geradicaliseerde mensen, wat nog geen gevaar hoeft te betekenen. Juist om de welwillendheid te laten zien is de onderzoeker open in de gesprekken gegaan zonder aanpassing van bijvoorbeeld e-mail of telefoonnummer. Om juist zo het 'toneel' gelijkvloers te maken en de weg vrij te maken voor een reflectieve houding ten opzichte van de respondenten.

Als onderzoeker was ik me bewust van mijn eigen positie ten opzichte van het

onderwerp en de mogelijke vooroordelen die daarmee gepaard gingen. Om vooringenomenheid in de data-analyse te voorkomen, heb ik voortdurend gereflecteerd op mijn aannames en interpretaties gedurende het hele onderzoeksproces. Daarnaast heb ik mijn positie expliciet besproken met bijna alle respondenten, waarbij ik heb benadrukt dat ik als wetenschapper kritisch ben, maar geen van de betrokken theorieën onderschrijf. Deze reflectieve en transparante aanpak heb ik ook uitgebreid besproken met mijn begeleider en medestudenten.

Resultaten

Tussen Collectieve Solidariteit en Individuele Autonomie

Alle respondenten in dit onderzoek delen een fundamenteel wantrouwen jegens traditionele kennisinstitutes en een uitgesproken drang naar epistemologische autonomie, hoewel de specifieke manifestaties hiervan aanzienlijk verschillen. Dit gemeenschappelijke kenmerk benadrukt het belang van zelfonderzoek en kritische bevraging in hun wereldbeeld, naast een opvallende bereidheid om gevestigde narratieven te bevragen. De analyse van de verzamelde data heeft geleid tot de identificatie van een fascinerende spanningslijn die dwars door de groep 'kritisch vrijdenkers' loopt: de tegenstelling tussen collectief en conservatief denken. Deze scheidslijn manifesteert zich in drie kernonderscheidingen die het gedachtegoed van de respondenten karakteriseren. Enerzijds vinden we de *collectieve denkers*, die gedreven worden door collectief gedachtegoed, radicale systeemkritiek en de overtuiging dat politiek in zijn geheel zinloos is geworden. Anderzijds onderscheiden we de *conservatieve denkers*, die uitgaan van individueel gedachtegoed, een meer conformistische houding ten opzichte van het systeem en het idee dat de 'linkse agenda' overheerst.

Tabel 2

Uiteenzetting Denken

Collectieve Denkers	Conservatieve Denkers
Collectief gedachtegoed	Individueel gedachtegoed
Systeem kritisch	Systeem conformist
Politiek is zinloos	'Linkse agenda' overheerst

Deze twee kernconcepten vormen echter geen absolute tegenpolen, maar eerder een continuüm waarop respondenten zich ideaaltypisch positioneren (Calhoun et al., 2007). Opmerkelijk is dat beide groepen moderne epistemologische waarden onderschrijven en delen met de reguliere wetenschap, ondanks hun kritiek op specifieke institutionele praktijken. Net zoals in het politieke domein tonen zij felle kritiek op zittende machten die instituties corrumperen, terwijl ze tegelijkertijd moderne waarden van de huidige tijdsgeest van machtsvrije politieke dialoog en democratische procedures onderschrijven en zouden willen omarmen.

Collectief Gedachtegoed: Van Persoonlijke Crisis naar Klassenbewustzijn

Collectieve denkers ontwikkelen ideologieën vanuit gedeelde zorgen en klassenanalyse. Lieke verwoordt dit kernachtig wanneer zij stelt: *'Het is geen rassenstrijd, maar een klassenstrijd'*. Nadat zij in coronatijd is weggezet; *'Als een crimineel, een extremist. En ja, ik was ook ineens uitschot'* kon zij zich inleven in hoe andere minderheden; *'die constant door de media, op een bepaalde manier geframed, weggezet worden'*, zich zouden moeten voelen. Janne verbindt dit ook aan utopische idealen wanneer zij zegt: *'geen armoede meer en iedereen inclusiviteit, diversiteit, weet je wel, noem maar op'*. Net als Charlotte: *'Mijn ideale wereld is een wereld waar men als één grote familie gaat samenleven. Mensen zijn mensen overal ter wereld.'* Deze uitspraken illustreren hoe collectieve denkers hun zorgen niet primair zien als persoonlijke aangelegenheden, maar als kwesties die de hele samenleving raken. Arthur benadrukt deze collectieve oriëntatie verder door te vragen: *'Wat is eigenlijk goed voor ons allemaal?'*.

Charlotte toont hoe persoonlijke bezorgdheid zich vertaalt in zorg om haar medemens wanneer zij beschrijft: *'Ik bestook ze met WhatsApp filmpjes over: dit zijn de bijwerkingen'*. Hoewel deze tactiek soms als opdringerig wordt ervaren, weerspiegelt het de oprechte overtuiging dat individueel 'weten' morele verplichtingen creëert jegens de gemeenschap. Voor collectieve denkers functioneert persoonlijke ervaring als ingang tot bredere maatschappelijke diagnoses. Zoals Guus mij vertelt in zijn camper: *'Respect voor de medemens (...) vind ik tot tot een nulpunt gedaald'*. Hun 'ontwaken' wordt niet gezien als individuele verlichting, maar als onderdeel van een collectief proces waarin steeds meer mensen de ware aard van het systeem doorgronden. Hannah beschrijft haar kantelpunt: *'Corona was echt mijn moment dat ik wakker werd'*. Dit persoonlijke moment wordt echter direct verbonden aan een groter verhaal over massadeceptie en collectief ontwaken: *'Ik had eigenlijk ook verwacht dat (...) het allemaal als een lopend vuurtje zou gaan, want ja, iedereen wil toch de waarheid weten en vanuit de waarheid redeneren toch?'*. Dit laat zien dat Hannah er vanuit zou gaan dat het voor het collectief belangrijk zou zijn 'de waarheid' te zien, echter bleef dat uit.

Systeem Kritiek: teveel macht bij de investeerders

Voor collectieve denkers vormt het bestaande maatschappelijke systeem niet zomaar een problematische structuur, maar een fundamenteel corrupt geheel doorgedrongen van elite-controle en manipulatie. Deze groep ontwikkelt narratieven waarin afzonderlijke instituties worden gezien als tentakels van één groot netwerk. Arthur verwoordt dit treffend wanneer hij analyseert: *'In principe is alles verbonden met elkaar. We leven in één aangestuurd groot netwerk'*. Deze visie van een gecoördineerd machtsysteem kleurt hun hele wereldbeschouwing en legitimeert hun radicale afwijzing van bestaande structuren. Janne illustreert dit met haar observatie: *'Bij elke zoektocht naar stakeholders kom je uit bij BlackRock en Vanguard; daar wordt bovenaf bepaald wat er in de media komt'*. Dit zijn niet enkel samenzweringstheorieën, maar ook coherente pogingen om de complexiteit van de moderne globalistische wereld te reduceren tot begrijpbare machtsrelaties. Ook Lieke reduceert dit tot zijn essentie wanneer zij stelt: *'Er is gewoon een kleine toplaag die alles bepaalt en de rest is slaaf'*. Hannah verbindt deze systeem kritiek expliciet aan geopolitieke gebeurtenissen: *'Oorlogen zijn gewoon puur verzonnen conflicten om doelen te bereiken, zoals depopulatie'*. Daan articuleert de mechanismen achter deze controle door te stellen: *"Wetenschap is precies hetzelfde. (...) Want wetenschap is eh voor een heel groot gedeelte afhankelijk van eh een geldstroom"*. Deze analyse van wetenschappelijke afhankelijkheid wordt door collectieve denkers gezien als bewijs voor de systematische corruptie die alle maatschappelijke sectoren doordringt.

Politiek als Geheel Zinloos: De Illusie van Democratische Keuze

Een kenmerkend aspect van collectieve denkers is hun fundamentele afwijzing van het politieke systeem als betekenisvolle arena voor verandering. Waar conservatieve denkers nog hoop koesteren op hervorming binnen bestaande kaders, zien collectieve denkers politiek als een uitgewerkt toneel waarin alle actoren hetzelfde script volgen. Wat Arthur dan ook vertelt: *'Ik zie politiek puur als een verdeel heerswapen. Puur. Echt puur puur puur 100%'*. Deze totale afwijzing van conventionele politiek wordt gevoed door de overtuiging dat het onderscheid tussen partijen kunstmatig is. Lieke verwoordt dit cynisme helder: *'Het hele links-rechtsverhaal is al onzin; uiteindelijk werken ze allemaal voor dezelfde machthebbers'*. Ook Guus kan dit bevestigen. Hij ziet het onderscheid tussen links en rechts niet meer en noemt het huidige systeem gepolariseerd en inhoudsloos: *'Dat onderscheid zie ik niet meer. Nee. (...) het is allemaal uiteindelijk weer hetzelfde.'* Voor collectieve denkers is democratische participatie via stemmen niet alleen zinloos, maar zelfs contraproductief omdat het legitimiteit verleent aan

een fundamenteel corrupt systeem. Hannah illustreert dit wantrouwen in het electorale proces door te beweren: *‘Wij kiezen echt niks. Wij (...) hebben echt niet gekozen voor Wilders, zal ik maar zeggen. Massaal. Dat geloof ik echt niet. Alles staat namelijk al vast.’* Deze uitspraak weerspiegelt een dieper wantrouwen in de integriteit van het electorale proces zelf en de overtuiging dat de uitkomsten gemanipuleerd worden.

Individueel Gedachtegoed: ieder individu zijn eigen plek

Het individuele gedachtegoed binnen het kritisch vrijdenkersmilieu is sterk geworteld in het streven naar veiligheid en het beschermen van het eigen. Respondenten met deze oriëntatie benaderen maatschappelijke vraagstukken primair vanuit het perspectief van individuele en/of nationale autonomie, waarbij het belang van de ‘eigen groep’ en de angst voor externe inmenging centraal staan. Deze benadering komt duidelijk naar voren in de manier waarop zij politieke keuzes legitimeren. Zo stelt Charlotte:

Dus nou meer vanuit de veiligheid. Ik ga ik ga rechts eh stemmen op Baudet (...) Alleen maar omdat ik wil dat het World Economic Forum dat niet voor elkaar gaat krijgen. Dat wij dus als het ware verplicht worden om gevaccineerd te worden. Ja, daar ben ik zo tegen dat ik van mijn linkse programma afstap. Heb ik ook gedaan en ik ben rechts gaan stemmen. Terwijl ik ben helemaal over het algemeen altijd links geweest.

Hier zien we dat de zorg om veiligheid en lichamelijke autonomie zwaarder weegt dan traditionele politieke loyaliteiten. Daan koppelt zijn politieke oriëntatie expliciet aan de opvatting dat de conflicten doelbewust worden gecreëerd voor specifieke agenda's, zoals: *‘depopulatie, islamisering, omvolking’*. Babet articuleert daarnaast het belang van nationale grenzen: *‘Mijn politieke voorkeur is dat ze er voor de mensen zijn die in hun land wonen en de problemen oplossen waar de mensen mee kampen.’* Hiermee wordt bedoeld dat mensen niet hierheen zouden moeten komen, maar de landen zelf verantwoordelijk zijn voor hun eigen mensen. Deze nadruk op nationale veiligheid vertaalt zich ook in een kritische houding ten opzichte van internationale instituties en globalisering. Respondenten uiten zorgen over het verlies van nationale controle en de impact daarvan op de veiligheid van ‘onze eigen mensen’. Zoals Daan stelt: *‘Alles draait om geld, om macht, en de heers en verdeelpolitiek.’* Het individuele gedachtegoed richt zich daarmee op het waarborgen van veiligheid en autonomie voor de eigen nationaliteit, waarbij politieke keuzes en maatschappelijk engagement in dienst staan van het beschermen van de eigen groep tegen externe dreigingen en invloeden. Deze focus op veiligheid vormt een rode draad in hun ideologische positionering en legitimeert het afwijken van traditionele politieke labels wanneer de situatie daarom vraagt.

Systeem Conformist: Herzien van Binnenuit

Conservatieve denkers binnen het kritisch vrijdenkersmilieu onderscheiden zich door hun relatief gematigde houding ten opzichte van bestaande systemen. Waar collectieve denkers het gehele systeem als hopeloos corrupt beschouwen, zien conservatieve denkers specifieke problemen die binnen bestaande kaders kunnen worden aangepakt. Babet zei tegen mij:

Als er gestemd wordt en er zijn drie groeperingen, dan vind ik dat verplicht is dat die gaan samenwerken, die mag niet uitgesloten worden. Ja. En zeker niet als er zoveel stemmen zijn. Ja, dat mag gewoon niet. En dat doen ze wel.

Hier geeft zij aan dat het bestaande politieke systeem nog rechtvaardig zou zijn wanneer er meer zou worden samengewerkt. Eva geeft ook aan waar het mis gaat: *'De topambtenaren worden niet verkozen door de burgers en hebben vooral eigen belang, waardoor ze zichzelf boven de wet plaatsen'*. Deze benadering laat ruimte voor hervorming binnen bestaande kaders, wat contrasteert met de alomvattende afwijzing van collectieve denkers. Koen toont een vergelijkbare genuanceerdere houding wanneer hij zijn voorkeur articuleert: *'Mijn politieke voorkeur is dat ik heel graag sympathie heb voor de underdog'*. Deze uitspraak toont hoe conservatieve denkers nog steeds geloven in de mogelijkheid van politieke representatie, al zij het voor stemmen die momenteel ondervertegenwoordigd zijn.

Diagnose van Ideologisch Onbalans

Een fundamenteel verschil tussen conservatieve en collectieve denkers ligt in hun houding ten opzichte van het politieke systeem. Waar collectieve denkers politiek zien als een hopeloos corrupt schijnspeel, diagnosticeren conservatieve denkers het probleem als een tijdelijke ideologische onbalans die kan worden gecorrigeerd. Deze groep ziet het huidige politieke klimaat niet als systemisch defect, maar als 'te links' en dus in principe hervormbaar. Eva vertelt namelijk expliciet: *'Op dit moment kan het niet linkser in Nederland; we moeten weer naar het midden'*. Ze vindt dat deze aanpak leidt tot *'puinhoop'* en *'het kan toch niet zo zijn dat een Syriër een dochter van iemand verkracht van 15 jaar [en] dat die Syriër vrij rondloopt [en] dat de vader werd opgepakt omdat die tegengeluid laat horen?'* Zij stemt hier duidelijk in met het 'rechtse' narratief, terwijl een 'collectieve denker de politiek in haar geheel afschrijft. Babet sluit hierbij aan: *'Het begint natuurlijk allemaal met de stroom van migranten. (...) Die ervoor zorgen dat er nog maar weinig in de portemonnee overschiet voor de eigen bevolking.'* Maar benadrukt ook pragmatische inclusiviteit wanneer ze toevoegt: *'Want ehm je mag links ook niet uitsluiten'*. Deze bereidheid tot politieke samenwerking contrasteert scherp met de fundamentele afwijzing van het politieke systeem door collectieve denkers. Hoe oneens ze het er ook mee zou zijn, in een ideale omstandigheid zouden links en rechts samen moeten werken. Ook Charlotte geeft aan het niet (meer) eens te zijn met (onderdelen van) de linkse agenda:

Ik weet dus al dat dat CO2 verhaal een hoax is. Dat weet ik omdat ik er teveel van weet. CO2 hebben we allemaal nodig. Planten vooral. Dus dat is een heel lulverhaal. Maar dat verhaal gebruiken ze om (...) van Nederland een datacenter maken.

Deze stelling laat zien dat ze het niet eens is met de huidige 'linkse' koers om het klimaat onder de aandacht te brengen, door te zeggen dat teveel co2 uitstoot geen bedreiging vormt en enkel gebruikt wordt ter bevordering van een datacenter.

De Corona-pandemie als verbinder

Ondanks de verschillende wereldvisies delen de meesten uit beide groepen een cruciale gemeenschappelijke ervaring: de COVID-19 pandemie als kantelpunt in hun vertrouwen in gevestigde autoriteit. Voor zowel collectieve als conservatieve denkers fungeerde corona als een 'epistemologische schokgolf' die bestaande wereldbeelden deed wankelen. Babet verwoordt dit representatief: *'Dat is allemaal begonnen in 2020. Dat is begonnen met de COVID. Dat ik dacht van er klopt hier iets niet en daarvoor hebben wij wel altijd op de overheid vertrouwd en daarvoor was ik me van niks bewust'*. Lieke articuleert ook de verwarring die velen ervoeren: *'Ik heb het altijd wel gehad, maar corona vier jaar geleden was zo bizar dat ik dacht: zijn zij gek of ben ik gek?'*. Dit gedeelde kantelpunt suggereert dat de crisis elementen bevatte die zowel collectieve als conservatieve instincten activeerden. Voor collectieve denkers bevestigde corona hun vermoedens over systemische manipulatie en elite-controle. Voor conservatieve denkers vormde het een bevestiging van hun zorgen over autoritaire overheidsinmenging in persoonlijke keuzes.

Een opmerkelijke bevinding die hier mogelijk mee samenhangt, is dat beide groepen, wanneer gevraagd om een politieke keuze te moeten maken, toch geneigd zijn naar het stemmen op Forum voor Democratie (FvD). Ondanks dat de meesten aan hebben gegeven een 'niet-stemmer' te zijn. Janne stelt: *'Als ik zou stemmen, zou mijn stem naar Forum gaan, maar eigenlijk ga ik niet stemmen'*. Deze paradoxale voorkeur, door mensen die zichzelf vaak als 'midden' of zelfs links beschouwen, voor een partij die traditioneel als rechts-populistisch wordt gecategoriseerd, onthult de complexiteit van hedendaagse politieke identiteitsvorming. Zo zegt Iris ook: *'Maar nu als ik Gideon van Meijeren af en toe hoor spreken, dan denk ik, ja, Dit is wel waar ik dan nog het meeste verbinding mee voel'*. Zoals Iris hier zegt is in de ogen van de meeste 'kritisch vrijdenkers' FvD de enige partij die hun opvattingen over de Coronapandemie serieus nemen. Lieke toont ook complete politieke ontkoppeling: *'Sinds 2022 stem ik niet meer. Mijn stembiljet gaat thuis de cliko in, in plaats van op het stembureau de cliko in'*. Guus bevestigt dit patroon van politieke afstand: *'Voor corona neigde ik misschien iets meer naar links, maar stemmen doe ik niet meer nee'*. Hoewel beiden niet meer stemmen, en dat ook niet zullen doen, hebben beiden ook aangegeven op FvD te stemmen als ze zouden moeten stemmen. De Coronapandemie was voor beiden zo'n grote inbreuk op hun vrijheid dat ze het

vertrouwen in de politiek volledig verloren zijn. Voor collectieve denkers lijkt FvD aantrekkelijk omdat de partij bereid is systemische kritiek te uiten en gevestigde narratieven uit te dagen. Voor conservatieve denkers spreekt waarschijnlijk de nadruk op Nederlandse soevereiniteit en kritiek op globalistische ontwikkelingen aan.

Anti-kapitalisme

Beide groepen vertonen opmerkelijk genoeg uitgesproken anti-kapitalistische elementen in hun maatschappijkritiek, ondanks hun associatie met rechtse politieke bewegingen. Guus zegt bijvoorbeeld:

Dus dat de gewone man uiteindelijk gaat vertellen wat de koers gaat zijn. (...) Nou ja, door kleine lokale initiatieven, gemeenschappen die daar gezamenlijk iets oppakken. Je ziet al hier en daar dat een kleine lokale munteenheid al wat actieve vorm gaat krijgen waarmee je onderling gewoon elkaar betaalt. Dus op die manier uitwisseling en dan is heel die euro niet meer van belang. (...) En dat het uiteindelijk wel gaat naar een vorm wat we van onderuit veel vrijer en veel opener met elkaar kunnen communiceren en waar we eigenlijk met z'n allen veel gelukkiger van worden.

Dat het volk (door middel van het vertegenwoordigende orgaan zoals een overheid) meer zelfregie zou krijgen kan worden gezien als een socialistisch element. Zowel Daan als Hannah uiten op ironische wijze ook hun kritiek op het kapitalisme: *'wie betaalt, bepaalt'*. Beiden zeggen op deze manier dat er te veel macht ligt bij diegene met het meeste geld. Ook Charlotte heeft geen hoge pet op van bedrijven met veel geld: *'Alles draait om geld en de wapenindustrie ja, die moet blijven draaien. Daar gaat het eigenlijk ook om, hè.'* Om er later aan toe te voegen dat oorlogen in stand worden gehouden voor het verdienen van geld. De kritieken van de respondenten van fel tegen het kapitalisme, terwijl ze wel op een partij willen stemmen die het liefst een grenzeloze markt heeft, als ze zouden 'moeten' stemmen (Forum voor Democratie, z.d.).

De Paradox van Moderne Wetenschappelijke en Politieke Waarden

Wat ook een fascinerend resultaat is, zijn de aspecten van beide typologieën is hun relatie tot moderne epistemologische waarde. Ondanks hun kritiek op wetenschappelijke instituties onderschrijven beide groepen fundamenteel wetenschappelijke waarden zoals transparantie, kritische bevraging en empirische validatie. Hannah zegt bijvoorbeeld: *'Ik ga liever uit van de waarheid zeg maar. En ja, maar dan moet ik ook wel die eerlijke informatie krijgen'*. Deze uitspraak illustreert hoe 'kritisch vrijdenkers' niet zozeer de wetenschap als zodanig afwijzen, maar juist een meer consequente toepassing van wetenschappelijke waarden eisen. Guus

benadrukt het belang van methodologische transparantie: *'Als er staat dat onderzoek heeft bepaald dat..., dan ben ik erg benieuwd naar wat voor onderzoek dat is geweest en hoe dat heeft plaatsgevonden'*. Dit laat ook zien dat Guus nog wel vertrouwen heeft in de 'waarden' die ten grondslag liggen aan de wetenschap, maar dat de wetenschap in zijn geheel niet te vertrouwen is: *'De meeste wetenschap is gekocht, wat ik uit meerdere vertrouwelijke bronnen heb'*. Janne uit ook haar eigen wetenschap: *'Toen dacht ik: dan ga ik dat zelf eens nachecken, want iemand kan dat wel vertellen, maar dan wil ik dat zelf ook zien'*. De algemene notie is dan ook volgens Eva: *'doe zelf onderzoek'*.

Vergelijkbaar geldt dit voor het politieke domein, waar beide typologieën moderne democratische waarden onderschrijven terwijl ze de huidige praktijk bekritisieren. Enerzijds hebben ze felle kritiek op de zittende machten die instituties corrumperen, anderzijds onderschrijven ze moderne waarden van machtsvrije politieke dialoog en democratische procedures in de tijdsgeest van nu, die enkel mogelijk zijn binnen ons huidige democratische systeem. Janne illustreert dit door haar lokale democratische engagement: *'Ik ben op Telegram gegaan en kwam de groep 'Wakker [dorpsnaam]' tegen; daar heb ik leuke mensen leren kennen en samen zelfs een gesprek met de burgemeester geregeld'*. Lieke pleit ook voor directe (maatschappelijke) participatie: *'Als iedereen nou gewoon even zijn eigen stukje straat schoonmaakte, hoefde de gemeente niet voor iedere scheet gebeld te worden'*. Daarnaast helpt Eva ook anderen: *'Met mijn stichting help ik mensen om weer deel te nemen aan het proces'*. Hier maakt Eva gebruik van een democratische constructie om mensen weer op pad te helpen binnen de bureaucratie. Deze verschillende gedragingen binnen het democratische systeem laten zien dat 'kritisch vrijdenkers' wel degelijk democratisch waarden delen.

Van Cultuurstrijd naar Klassenstrijd: Het Agonistisch Potentieel

Volgens Mouffe (2002) zou het mogelijk moeten zijn weg te bewegen van de cultuurstrijd tussen 'rationelen' en 'wappies' door materiële belangen en klasseposities op agonistische wijze te bespreken. De mogelijkheid om materiële belangen en klasseposities te bespreken zou ruimte kunnen maken voor een hernieuwde links-rechts-indeling die gebaseerd is op fundamentele belangenverschillen in plaats van tribale identiteiten. Ondanks hun deliberatieve idealen en waardering voor open debat, vervallen beide typologieën (en de wetenschap zelf) regelmatig in antagonistische patronen die productieve dialoog belemmeren. Iris illustreert deze spanning: *'Ik noem het ook altijd mijn wappie groep'*. Door de term 'wappie' als geuzennaam te heroveren, wordt er een soort vijandigheid erkent. Tegelijkertijd toont ze het pijnlijke gevoel van sociale

uitsluiting: *'Ik werd gelijk uitgelachen (...) ik kreeg toch lelijke shit over me heen'*. Koen beschrijft ook de sociale kosten van zijn standpunten:

In die laatste vijf jaar is mijn vriendenkring gewijzigd: er zijn echt nieuwe mensen bijgekomen die meer op die manier denken en er zijn mensen waar het niet leuk meer is om samen te zitten omdat je in een verdomhoekje gezet wordt.

Janne probeert wel een inclusievere taal te hanteren: *'Dat woord 'schapen' gebruik ik eigenlijk nooit; ik zeg eerder dat iemand nog niet wakker is'*. Deze poging tot mildere terminologie toont het verlangen naar verbinding, maar behoudt toch een hiërarchische verdeling tussen 'wakker' en 'slapend'. Tegelijkertijd biedt de kritische houding van beide groepen ook mogelijkheden voor een meer agonistische democratie, waarin conflict en tegenstelling als productief kan worden gezien. Hun kritische perspectieven kunnen dominante narratieven uitdagen en blinde vlekken in het politieke discours belichten.

De resultaten van dit onderzoek laten zien dat het ideologisch landschap onder zogenoemde 'complotdenkers' veel genuanceerder en pluriformer is dan het publieke debat doorgaans veronderstelt. Hoewel veel respondenten, wanneer zij zich genoodzaakt zien te kiezen, uitkomen bij FvD, is het te simplistisch om deze groep als 'extreemrechts' te typeren. De interviews onthullen juist een spectrum aan overtuigingen en motieven, uiteenlopend van collectief-egalitaire tot meer conservatief-individualistische tendensen. Waar collectieve denkers maatschappelijke problemen duiden in termen van klassenstrijd en sociale rechtvaardigheid, leggen conservatieve denkers de nadruk op nationale autonomie en individuele vrijheid. Wat beide groepen bindt, is niet een ideologische positie op de klassieke links-rechts-as, maar een gedeeld gevoel van diskwalificatie binnen en wantrouwen naar het huidige politieke proces. Respondenten ervaren dat hun zorgen en kritiek niet serieus worden genomen door gevestigde partijen; FvD wordt door velen gezien als de enige partij die hun stem nog serieus neemt. Dit verklaart hun electorale voorkeur, maar niet hun onderliggende wereldbeeld.

Opvallend is dat de wens om deel te nemen aan het democratische proces bij vrijwel alle respondenten blijft bestaan. De keuze om niet te stemmen of blanco te stemmen is geen uiting van onverschilligheid, maar een protest tegen ervaren uitsluiting en delegitimatie op basis van dit wantrouwen. Juist daarom is het van belang het agonistische model van Chantal Mouffe als leidraad te nemen: een democratie floreert niet bij consensus, maar bij het institutionaliseren van conflict en het erkennen van fundamentele meningsverschillen. Het plakken van een eendimensionaal label als 'extreemrechts' werkt polarisatie in de hand, aan

beide zijden van het spectrum. Alleen door ruimte te bieden aan pluraliteit en agonistische dialoog kan het vertrouwen in de democratische orde worden hersteld.

Conclusie & Discussie

Dit onderzoek heeft zich gericht op de ideologische positievorming en politieke participatie van zogenoemde 'complotdenkers', met als centrale vraag: *Hoe vormen 'complotdenkers' hun ideologische positie en hoe gaan zij om met het politieke proces?* Hierbinnen heeft dit onderzoek zich toegespitst op de complexe dynamiek tussen anti-institutionalisme, epistemologische autonomie en democratische participatie binnen het Nederlandse 'kritisch vrijdenkers' milieu. De bevindingen wijzen op een genuanceerd beeld waarin twee hoofdbenaderingen van ideologische positionering zijn geïdentificeerd: collectief gedachtegoed en individueel gedachtegoed. Deze benaderingen manifesteren zich in drie kerndimensies: hun systeemkritiek, hun houding ten opzichte van politieke participatie, en hun oriëntatie op collectieve versus individuele waarden.

Collectieve denkers ontwikkelen hun ideologieën vanuit gedeelde zorgen en klassenanalyse, waarbij zij het bestaande maatschappelijke systeem beschouwen als een fundamenteel corrupt geheel dat tot in de aderen van de samenleving onder controle is van de elite. Deze groep ziet politiek als een uitgewerkt toneel waarin alle actoren hetzelfde script volgen en waarbij democratische participatie via stemmen niet alleen zinloos, maar zelfs contraproductief is omdat het legitimiteit verleent aan een corrupt systeem. Daarentegen benaderen individuele denkers maatschappelijke vraagstukken primair vanuit het perspectief van individuele en nationale autonomie, waarbij het belang van de eigen groep en het behoud van nationale veiligheid centraal staan. Deze groep onderscheidt zich door hun relatief gematigde houding ten opzichte van bestaande systemen en ziet specifieke problemen die binnen bestaande kaders toch nog kunnen worden aangepakt.

Een opmerkelijke bevinding is dat beide groepen, ondanks hun verschillende wereldbeelden, een cruciale gemeenschappelijke ervaring delen: de COVID-19 pandemie als kantelpunt in hun vertrouwen in gevestigde autoriteit. Voor zowel collectieve als individuele denkers fungeerde corona als een 'epistemologische schokgolf' die bestaande wereldbeelden deed wankelen. Dit gedeelde kantelpunt heeft geleid tot een paradoxale politieke voorkeur waarbij beide groepen, wanneer gevraagd een politieke keuze te moeten maken, geneigd zijn te stemmen op FvD, ondanks dat velen van hen zichzelf beschouwen als 'niet-stemmers'.

Deze bevindingen nuanceren het traditionele pathologische perspectief op complotdenken zoals beschreven door Aupers (2012; 2021) en bevestigen de cultuursociologische benadering die complottheorieën benadert als betekenisvolle culturele reacties op moderniseringsprocessen. De identificatie van twee verschillende ideologische oriëntaties

binnen het complotmilieu sluit aan bij Harambam en Aupers' (2017) typologie van activisten, terugtrekkers en bemiddelaars, maar voegt een nieuwe dimensie toe door de onderliggende ideologische verschillen te belichten.

Het anti-institutionalisme dat beide groepen kenmerkt, manifesteert zich inderdaad op verschillende niveaus van maatschappelijke betrokkenheid, zoals eerder beschreven door Harambam, Aupers (2015), Kemmers en zijn collega's (2016). Het onderzoek bevestigt dat dit wantrouwen niet simpelweg een irrationele afwijzing van autoriteit is, maar een complex samenspel van epistemologische kritiek, sociale vervreemding en politieke onvrede. De bevinding dat beide groepen moderne epistemologische en democratische waarden onderschrijven terwijl ze de huidige praktijk bekritisieren, ondersteunt de stelling dat complotdenkers niet zozeer tegen de wetenschap of democratie als zodanig zijn, maar 'overmatig kritisch' over de moderne toepassing ervan. De paradoxale politieke voorkeur voor FvD door beide ideologische groepen illustreert Mouffe's (2002) waarschuwing voor de gevaarlijke gevolgen van consensuspolitiek. Het vervagen van grenzen tussen links en rechts heeft inderdaad geleid tot een groeiende irrelevantie van de democratische politieke publieke ruimte, waarbij passies die niet kunnen worden gemobiliseerd door democratische partijen andere uitlaatmogelijkheden zoeken.

Deze studie draagt bij aan een meer holistisch begrip van de relatie tussen complotdenken en democratische participatie, waarbij de diversiteit binnen het complotmilieu wordt erkend zonder de structurerende invloed van anti-institutionalisme en epistemologische onzekerheid te negeren. Het onderzoek doorbreekt eenzijdige benaderingen die complotdenken reduceren tot pathologie of feitelijke onjuistheden, en biedt in plaats daarvan een genuanceerd perspectief op ideologievorming in tijden van institutioneel wantrouwen. Maatschappelijk gezien onthult het onderzoek dat de polarisatie tussen 'rationelen' en 'wappies' gebaseerd is op een te simplistische dichotomie. De bevinding dat beide ideologische groepen moderne democratische waarden onderschrijven en kritisch zijn op bepaalde zaken. Daarnaast voelen 'kritisch vrijdenkers' zich gediskwalificeerd binnen het huidige politieke proces, wat suggereert dat er ruimte bestaat voor een meer inclusief en democratisch dialoog. Dit sluit aan bij Mouffe's (1999) concept van agonistisch pluralisme, waarbij conflict niet weggenomen kan en zou moeten worden, maar getransformeerd van antagonisme naar agonisme.

Het is belangrijk op te merken dat dit onderzoek verschillende methodologische beperkingen kent die de interpretatie en generaliseerbaarheid van de bevindingen beïnvloeden. Ten eerste is de onderzoekspopulatie met elf respondenten relatief klein, wat de statistische generaliseerbaarheid beperkt. Hoewel de kwalitatieve benadering diepgaande inzichten heeft

opgeleverd, zou een grotere steekproef mogelijk meer diversiteit in ideologische posities hebben kunnen onthullen. Een tweede belangrijke beperking betreft de rekruteringsmethode. Het gebruik van convenience sampling via het persoonlijke netwerk van de onderzoeker, inclusief de betrokkenheid van een eerste graads familielid van de onderzoeker, roept vragen op over selectiebias. Deze aanpak heeft mogelijk geleid tot een overwaardering van bepaalde perspectieven binnen het complotmilieu en een onderwaardering van andere. Bovendien bestaat het risico dat respondenten sociaal wenselijke antwoorden hebben gegeven vanwege de familieconnectie. Een derde beperking ligt in de tijdsgebondenheid van het onderzoek. Veel respondenten identificeerden de COVID-19 pandemie als kantelpunt in hun ideologische ontwikkeling. Het is onduidelijk in hoeverre de bevindingen generaliseerbaar zijn naar andere tijdsperiodes of crises, of dat ze specifiek zijn voor de coronacontext. Daarnaast heeft het onderzoek zich primair gericht op de Nederlandse context, wat de internationale vergelijkbaarheid beperkt. Anti-institutionalisme en complotdenken manifesteren zich mogelijk anders in andere politieke en culturele contexten.

Op basis van deze beperkingen kunnen verschillende aanbevelingen voor vervolgonderzoek worden geformuleerd. Ten eerste zou longitudinaal onderzoek meer inzicht kunnen bieden in de dynamiek van ideologische positionering over tijd. Het zou interessant zijn te onderzoeken hoe de ideologische posities van 'kritisch vrijdenkers' evolueren na de coronacrisis en of de geïdentificeerde typologie stabiel blijft. Ten tweede zou vergelijkend onderzoek in andere nationale contexten kunnen helpen bepalen welke aspecten van de bevindingen universeel zijn en welke specifiek Nederlands. Dit zou bijdragen aan een beter begrip van de culturele en institutionele factoren die anti-institutionalisme vormgeven. Ten derde zou kwantitatief onderzoek met een grotere steekproef de prevalentie van de geïdentificeerde ideologische typen kunnen vaststellen. Dit zou helpen bij het ontwikkelen van meer representatieve strategieën voor democratische inclusie. Daarnaast zou onderzoek naar de effectiviteit van verschillende interventiemethoden waardevol zijn. Gegeven de bevinding dat beide groepen moderne democratische waarden onderschrijven, zou onderzocht kunnen worden welke soort dialogen het meest effectief zijn in het overbruggen van de kloof tussen 'kritisch vrijdenkers' en reguliere politieke participatie.

De bevindingen hebben belangrijke implicaties voor beleid en maatschappelijke cohesie. Het onderzoek suggereert dat het labelen van deze groepen als 'extreemrechts' of 'irrationeel' contraproductief is en polarisatie versterkt. In plaats daarvan zouden beleidsmakers en maatschappelijke organisaties kunnen investeren in het creëren van platforms voor agonistisch dialoog, waarin fundamentele meningsverschillen worden erkend zonder tot

uitsluiting te leiden. De identificatie van gedeelde waarden en zorgen tussen verschillende ideologische groepen tussen het complotmilieu en het reguliere milieu opent mogelijkheden voor dialogen. Het anti-kapitalistische sentiment dat beide groepen delen, zou bijvoorbeeld kunnen fungeren als gemeenschappelijke basis voor discussie over economische ongelijkheid en democratische representatie. Concluderend toont dit onderzoek aan dat het fenomeen complotdenken veel complexer en pluriformer is dan het publieke debat vaak veronderstelt. Door de diversiteit binnen dit milieu te erkennen en te begrijpen als uitingen van maatschappelijke onvrede en zoektocht naar betekenis, kunnen we werken aan een meer inclusieve democratie die ruimte biedt voor verschillende vormen van kritiek en participatie.

Literatuurlijst:

- Aupers, S. (2012). 'Trust no one': Modernization, paranoia and conspiracy culture. *European Journal of Communication*, 27(1), 22-34.
- Aupers, S. (2021). Everything is connected. *Situating Spirituality: Context, Practice, and Power*, 245.
- Babbie, E. (2021) 'How to design a research project', in *The Practice of Social Research*, 15th edition. Cengage.
- Calhoun, C., Gerteis, J., Moody, J., Pfaff, S. & I. Virk (2007). *Classical Sociological Theory*. Oxford: Blackwell Publishing.
- de Wildt, L., & Aupers, S. (2024). Participatory conspiracy culture: Believing, doubting and playing with conspiracy theories on Reddit. *Convergence*, 30(1), 329-346.
- Forum voor Democratie. (z.d.). *Standpunten*. Geraadpleegd op 22 juni 2025, van <https://fvd.nl/standpunten>
- Garnham, N. (2007). Habermas and the public sphere. *Global Media and Communication*, 3(2), 201-214.
- Ginsburg, T., Huq, A. Z., & Landau, D. (2023). Democracy's Other Boundary Problem: The Law of Disqualification. *Cal. L. Rev.*, 111, 1633.
- Harambam, J., & Aupers, S. (2015). Contesting epistemic authority: Conspiracy theories on the boundaries of science. *Public understanding of science*, 24(4), 466-480.
- Harambam, J., & Aupers, S. (2017). *I am not a conspiracy theorist": Relational identifications in the Dutch conspiracy milieu*. *Cultural Sociology*, 11 (1), 113-129.
- Harambam, J., Grusauskaite, K., & de Wildt, L. (2022). Poly-truth, or the limits of pluralism: Popular debates on conspiracy theories in a post-truth era. *Public Understanding of Science*, 31(6), 784-798.
- Harambam, J. (2021). Against modernist illusions: why we need more democratic and constructivist alternatives to debunking conspiracy theories. *Journal for Cultural Research*, 25(1), 104-122.
- Harper, S., & Sykes, T. (2023). Conspiracy Theories Left, Right and... Centre: Political Disinformation and Liberal Media Discourse. *New Formations*, 109(109), 110-128.

- Hobolt, S. B., Lawall, K., & Tilley, J. (2024). The polarizing effect of partisan echo chambers. *American Political Science Review*, 118(3), 1464-1479.
- Jämte, J., & Ellefsen, R. (2020). Countering extremism (s): Differences in local prevention of left-wing, right-wing and Islamist extremism. *Journal for deradicalization*, (24), 191-231.
- Kemmers, R. (2019). Gekanaliseerd onbehagen? PVV-stemmers, niet-stemmers, en hun betekenisvolle politieke agency. *Sociologie*, 14(2/3), 177-198.
- Kemmers, R., van der Waal, J., & Aupers, S. (2016). Becoming politically discontented: Anti-establishment careers of Dutch nonvoters and PVV voters. *Current Sociology*, 64(5), 757-774.
- Knight, P. (2000). *Conspiracy culture: from Kennedy to the X Files*. Routledge.
- Kolkenbrock, M. (2017). Life as trajectory: Pierre Bourdieu's 'The biographical illusion' (1986). *Biography in Theory*, 217-28.
- Mouffe, C. (1999). Deliberative democracy or agonistic pluralism?. *Social research*, 745-758.
- Mouffe, C. (2002). For an agonistic public sphere. *Documenta 11_Platform*, 4, 87-96.
- McGowan, T. (2019). *Universality and identity politics*. Columbia University Press.
- NPO Radio 1. (2024, juni 19). *Complottheorieën steeds zichtbaarder door sociale media: 'Gevaar dat ze mainstream worden'*. Geraadpleegd op 22 juni 2025, van <https://www.nporadio1.nl/nieuws/binnenland/1c816740-4083-4289-b331-b57c56759554/complottheorieen-steeds-zichtbaarder-door-sociale-media-gevaar-ligt-in-dat-ze-mainstream-worden1>
- Pahuus, K., Jørgensen, M. S., & Wagoner, B. (2024). Toward a cultural psychology of conspiracy theories: A life-narrative analysis of flat earthers. *Integrative Psychological and Behavioral Science*, 1-19.
- van Meurs, T., Oude Groeniger, J., de Koster, W., & van der Waal, J. (2022). An incongruous intervention: Exploring the role of anti-institutionalism in less-educated individual's limited uptake of nutrition information. *Sociology of Health & Illness*, 44(2), 432-450.

Bijlagen (Topiclist + privacy checklist):

Topiclijst: Ideologische Posities en Omgang met politieke systeem

Inleiding & Informed Consent

- Hallo en welkom!
- **Voorstellen interviewer:** Kort uitleggen wie je bent en wat je rol is in het onderzoek.
- **Respondent verwelkomen:** Deelnemer bedanken voor deelname en zich op hun gemak laten voelen.
- **Het doel van het interview en onderzoek uitleggen:** Uitleggen dat het onderzoek gaat over hoe mensen hun kijk op de wereld vormen en hoe ze omgaan met verschillende soorten informatie, met name in de huidige maatschappelijke context. Benadrukken dat het doel is om hun perspectief te begrijpen, niet om te oordelen over de juistheid van hun overtuigingen.
- **Vragen of de respondent nog aan het interview mee wil doen:** Verifiëren of de deelnemer na de uitleg nog steeds vrijwillig wil deelnemen. Benadrukken dat ze op elk moment mogen stoppen zonder opgave van reden.
- **Garandeer anonimiteit:** Uitleggen dat alle persoonlijke informatie vertrouwelijk wordt behandeld en gepseudonimiseerd in de rapportage. Namen en andere identificerende details zullen niet worden gebruikt.
- **Vraag of de respondent weet dat het interview wordt opgenomen:** Verzekeren dat de deelnemer begrijpt dat het gesprek (audio) wordt opgenomen voor analyse.
- **Leg uit wat er met de opname en resultaten van het interview zal gebeuren:** Uitleggen dat de opnames worden getranscribeerd, geanalyseerd en gebruikt voor een onderzoeksrapport/scriptie. De opnames en transcripten worden veilig opgeslagen.
- **Zorg ervoor dat de respondent geen vragen meer heeft:** Deelnemer de gelegenheid geven vragen te stellen over het onderzoek of het interview.
- **Waardering uitspreken voor de medewerking:** Deelnemer bedanken voor hun bereidheid om mee te doen en hun tijd.

Achtergrond Respondent

- **Leeftijd**
- **Geslacht**
- **Opleiding:** Wat is je hoogst genoten opleiding?
- **Huidige of vroegere beroepen:** Wat voor werk doe je of heb je gedaan?
- **Algemene interesses:** Zijn er bepaalde onderwerpen of hobby's die je erg interesseren?

Ideologische Positie en Wereldbeeld

- **Kernovertuigingen:** Wat zijn volgens jou de belangrijkste aspecten van hoe de samenleving is georganiseerd?
- **Perspectieven op Autoriteit en Instituties:**
 - Hoe kijk je naar traditionele autoriteitsfiguren of -instellingen (zoals de overheid, wetenschap, de media, grote bedrijven)?
 - Waarom kijk je daar zo naar?
 - Vertrouw je deze instellingen? Waarom wel/niet?
 - Denk je dat deze instellingen het beste voor hebben met de bevolking? Waarom wel/niet?
 - Wat is volgens jou de rol van macht in de samenleving? Waar zie je macht geconcentreerd?
- **Epistemologische Standpunten (Hoe kennis wordt verworven en gevalideerd):**
 - Hoe bepaal je zelf wat waar is en wat niet?
 - Welke manieren om aan informatie te komen of dingen te leren, vind je het meest betrouwbaar?
 - Wat vind je van 'officiële' kennis, bijvoorbeeld vanuit de wetenschap of de overheid?
- **Individuele Vrijheid versus Collectieve Verantwoordelijkheid:**
 - Hoe belangrijk is individuele vrijheid voor jou?
 - Hoe verhoudt individuele vrijheid zich tot de belangen van de groep of de samenleving als geheel?

Verbindingen met Bredere Ideologieën en Politiek

- **Politieke Positionering:**
 - Hoe zou je jouw politieke voorkeur omschrijven (links, rechts, midden, anders)?
 - Zie je een link tussen je bredere kijk op de wereld en bepaalde politieke stromingen of partijen? Zo ja, welke en waarom?
 - Denk je dat jouw ideeën passen bij populistisch gedachtegoed? Waarom wel/niet?
 - Hoe zie je zelf het politieke onderscheid tussen links/rechts en midden? Wat betekent dat voor jou?
- **Stemgedrag en Maatschappelijke Invloed:**
 - Stem je? Zo ja, weerspiegelt je stem jouw wereldbeeld? -> doorvragen: Wat zou je stemmen als je zou moeten stemmen?
 - Vind je dat jouw ideeën voldoende worden vertegenwoordigd in de politiek of de mainstream media?

- **De Rol van Ideologie:**

- Denk je dat jouw overtuigingen onderdeel zijn van een grotere ideologie of wereldbeeld?
- (Advocaat van de duivel spelen): Zijn er ook nadelen of tekortkomingen aan de manier waarop je naar de wereld kijkt? Hoe ga je daarmee om?

Kritisch Denken en Informatiebronnen

- **Evaluatie van Informatie:**

- Wanneer je nieuwe informatie tegenkomt, welke stappen neem je dan om te beoordelen of het klopt?
- Zijn er bepaalde signalen of kenmerken die je wantrouwig maken over een bron of stuk informatie?
- Zijn er bronnen die je blindelings vertrouwt? Zo ja, welke en waarom?

- **Omgaan met Mainstream Narratieven:**

- Hoe kijk je naar de informatie die via traditionele media (tv, kranten, radio) wordt verspreid?
- Voel je je een 'kritische vrijdenker'? Wat betekent dat voor jou?
- Hoe denk je over mensen die de 'mainstream narratieven' zonder veel vragen lijken te accepteren (soms aangeduid als 'sheeple')?

- **Alternatieve Bronnen:**

- Welke alternatieve informatiebronnen gebruik je (bijvoorbeeld specifieke websites, social media groepen, boeken, mond-tot-mondreclame)?
- Wat maakt deze bronnen voor jou geloofwaardig?
- Hoe verhouden deze bronnen zich tot de traditionele bronnen in jouw beeld?

Levensloop, Persoonlijke Ervaring en 'Het Licht Zien'

- **Persoonlijke Reis:**

- Kunt u iets vertellen over uw leven of ervaringen die hebben bijgedragen aan de ontwikkeling van uw huidige kijk op de wereld?
- Waren er specifieke momenten of gebeurtenissen die uw perspectief significant hebben beïnvloed?
- Heeft u het gevoel dat u 'het licht heeft gezien' of een belangrijk inzicht heeft gekregen op een bepaald punt in uw leven? Kunt u daar meer over vertellen?

- **Verandering over Tijd:**

- Hebt u altijd al gedacht zoals u nu denkt over deze onderwerpen? Zo nee, hoe waren uw ideeën vroeger en wat heeft ervoor gezorgd dat dit veranderd is?

- **Betekenisgeving:**
 - Hoe helpen uw overtuigingen u om de wereld om u heen te begrijpen?
 - Bieden uw overtuigingen antwoorden op belangrijke levensvragen voor u? Hoe dan?

Omgaan met Tegenstrijdigheden en Sociale Dynamiek

- **Conflicterende Informatie:**
 - Wat gebeurt er als je informatie tegenkomt die niet past bij wat je al gelooft? Hoe ga je daarmee om?
 - Heb je wel eens een overtuiging die je eerder had, veranderd? Wat was de aanleiding?
 - Hoe integreer je nieuwe informatie die complex is of uitdagingen biedt voor je bestaande ideeën?
- **Kritiek en Tegenargumenten:**
 - Hoe reageer je als anderen kritiek hebben op jouw ideeën of met tegenargumenten komen?
 - Vind je het makkelijk of moeilijk om van gedachten te wisselen met mensen die er heel anders over denken?
- **Sociale Omgeving:**
 - Bespreek je je ideeën met anderen, zoals vrienden, familie of online?
 - Maak je deel uit van groepen (online of offline) waar deze onderwerpen besproken worden?
 - Hoe positioneer je jezelf binnen zo'n groep? Deel je alle ideeën die daar leven, of zijn er ook dingen waar je afstand van neemt?
 - Gebruik je zelf de term 'complotdenker'? Hoe voel je je bij dat label?

Algemene Doorvraag en Afsluiting

- **Niet-besproken Invloeden:** Heb je het gevoel dat er nog iets belangrijk is dat we niet hebben besproken, wat wel van invloed is geweest op je 'kijk' naar de wereld of je overtuigingen?
- Vragen naar nog lopende actualiteiten
- Vragen naar het toekomstbeeld.
- **Afsluiting:**
 - Zijn er nog vragen die jij aan mij hebt?
 - Nogmaals bedanken voor de tijd en medewerking.
 - Kort herhalen wat de volgende stappen zijn (analyse, anonimiteit).

CHECKLIST ETHICAL AND PRIVACY ASPECTS OF RESEARCH

INSTRUCTION

This checklist should be completed for every research study that is conducted at the Department of Public Administration and Sociology (DPAS). This checklist should be completed *before* commencing with data collection or approaching participants. Students can complete this checklist with help of their supervisor.

This checklist is a mandatory part of the empirical master's thesis and has to be uploaded along with the research proposal.

The guideline for ethical aspects of research of the Dutch Sociological Association (NSV) can be found on their website (http://www.nsv-sociologie.nl/?page_id=17). If you have doubts about ethical or privacy aspects of your research study, discuss and resolve the matter with your EUR supervisor. If needed and if advised to do so by your supervisor, you can also consult Dr. Bonnie French, coordinator of the Sociology Master's Thesis program.

PART I: GENERAL INFORMATION

Project title: 4.3 Master's thesis -> De Ideologieën van het complot denken

Name, email of student: Martino Gaiser, 623741mg@eur.nl

Name, email of supervisor: Freek de Haan, f.dehaan@essb.eur.nl

Start date and duration: 24 Maart 2025, 3 maanden (4 maanden inclusief herkansing)

Is the research study conducted within DPAS

YES - NO

If 'NO': at or for what institute or organization will the study be conducted?
(e.g. internship organization)

PART II: HUMAN SUBJECTS

1. Does your research involve human participants. YES - NO

If 'NO': skip to part V.

- If 'YES': does the study involve medical or physical research? YES -
NO

Research that falls under the Medical Research Involving Human Subjects Act ([WMO](#)) must first be submitted to [an accredited medical research ethics committee](#) or the Central Committee on Research Involving Human Subjects ([CCMO](#)).

2. Does your research involve field observations without manipulations
that will not involve identification of participants. YES -
NO

If 'YES': skip to part IV.

3. Research involving completely anonymous data files (secondary
data that has been anonymized by someone else). YES - NO

If 'YES': skip to part IV.

PART III: PARTICIPANTS

1. Will information about the nature of the study and about what participants can expect during the study be withheld from them? YES - NO
2. Will any of the participants not be asked for verbal or written 'informed consent,' whereby they agree to participate in the study? YES - NO
3. Will information about the possibility to discontinue the participation at any time be withheld from participants? YES - NO
4. Will the study involve actively deceiving the participants? YES - NO
Note: almost all research studies involve some kind of deception of participants. Try to think about what types of deception are ethical or non-ethical (e.g. purpose of the study is not told, coercion is exerted on participants, giving participants the feeling that they harm other people by making certain decisions, etc.).
5. Does the study involve the risk of causing psychological stress or negative emotions beyond those normally encountered by participants? YES - NO
6. Will information be collected about special categories of data, as defined by the GDPR (e.g. racial or ethnic origin, political opinions, religious or philosophical beliefs, trade union membership, genetic data, biometric data for the purpose of uniquely identifying a person, data concerning mental or physical health, data concerning a person's sex life or sexual orientation)? YES - NO
7. Will the study involve the participation of minors (<18 years old) or other groups that cannot give consent? YES - NO
8. Is the health and/or safety of participants at risk during the study? YES - NO
9. Can participants be identified by the study results or can the confidentiality of the participants' identity not be ensured? YES - NO

10. Are there any other possible ethical issues with regard to this study? YES -
NO

If you have answered 'YES' to any of the previous questions, please indicate below why this issue is unavoidable in this study.

Het is onontkoombaar om 'politieke/ideologische' gegevens te verzamelen wanneer het onderzoek specifiek de relatie tussen dat en complot denken probeert uit te zoeken.

What safeguards are taken to relieve possible adverse consequences of these issues (e.g., informing participants about the study afterwards, extra safety regulations, etc.).

Ik zal de participanten sowieso voordat ik het eindproduct inlever hen navragen of ik hun anonieme persona goed heb laten representeren. Daarnaast zal ik dus alles anonimiseren en de data veilig op mijn persoonlijke computer opslaan. De persoonlijke gegevens zal ik in geen enkele vorm delen met anderen buiten mijn begeleider en mogelijk directe medestudenten uit mijn eigen groepje voor het ondersteunen van elkaars onderzoek en
geven van feedback.

Are there any unintended circumstances in the study that can cause harm or have negative (emotional) consequences to the participants? Indicate what possible circumstances this could be.

Het enige wat in mijn ogen kan ontstaan is dat mensen een wat beladen gevoel kunnen krijgen wanneer ik zal vragen naar hun politieke standpunten. Ik zal hiervoor een zo vriendelijk mogelijke houding aannemen waarbij ik vrij van oordeel met de mensen in gesprek zou gaan om een zo veilig mogelijke sfeer te garanderen. Ik zal de deelnemers ook te kennen geven dat ze op elk moment hun deelname geheel kunnen afbreken en intrekken.

Please attach your informed consent form in Appendix I, if applicable.

Continue to part IV.

PART IV: SAMPLE

Where will you collect or obtain your data?

Ik zal alles verzamelen via mijn telefoon en/of laptop, en uiteindelijk opslaan op mijn laptop.

Note: indicate for separate data sources.

What is the (anticipated) size of your sample?

8-15 mensen. Met interview data van +/- 1,5 uur per participant.

Note: indicate for separate data sources.

What is the size of the population from which you will sample?

8-15 mensen. Met interview data van +/- 1,5 uur per participant.

Note: indicate for separate data sources.

Continue to part V.

Part V: Data storage and backup

Where and when will you store your data in the short term, after acquisition?

Op mijn persoonlijke laptop.

Note: indicate for separate data sources, for instance for paper-and pencil test data, and for digital data files.

Who is responsible for the immediate day-to-day management, storage and backup of the data arising from your research?

Ikzelf, Martino Gaiser.

How (frequently) will you back-up your research data for short-term data security?

Automatisch na iedere opslag op mijn persoonlijke cloud (onedrive)

In case of collecting personal data how will you anonymize the data?

Ik zal de data anonimiseren door de data per persoon een anonieme persona/pseudoniem te geven die ik zelf willekeurig verzijn qua naam.

Note: It is advisable to keep directly identifying personal details separated from the rest of the data. Personal details are then replaced by a key/ code. Only the code is part of the database with data and the list of respondents/research subjects is kept separate.

PART VI: SIGNATURE

Please note that it is your responsibility to follow the ethical guidelines in the conduct of your study. This includes providing information to participants about the study and ensuring confidentiality in storage and use of personal data. Treat participants respectfully, be on time at appointments, call participants when they have signed up for your study and fulfil promises made to participants.

Furthermore, it is your responsibility that data are authentic, of high quality and properly stored. The principle is always that the supervisor (or strictly speaking the Erasmus University Rotterdam) remains owner of the data, and that the student should therefore hand over all data to the supervisor.

Hereby I declare that the study will be conducted in accordance with the ethical guidelines of the Department of Public Administration and Sociology at Erasmus University Rotterdam. I have answered the questions truthfully.

Name student: Martino Gaiser

Name (EUR) supervisor: Freek de Haan

Date: 22-06-2025

Date: 21-03-25

A handwritten signature in black ink, appearing to be 'M. Gaiser', with a long horizontal stroke extending to the right.A handwritten signature in black ink, appearing to be 'F. de Haan', with a long horizontal stroke extending to the right.

APPENDIX I: Informed Consent Form (if applicable)

Zie hieronder: v

Informatieblad voor onderzoek Master's thesis

Onder begeleiding van Freek de Haan onderzoek ik als Sociologie student van de Erasmus Universiteit Rotterdam de relatie tussen ideologische gedragingen en 'Complot denken' (wegens gebrek aan betere term). Dit onderzoek wordt gebruikt voor het afronden van het vak 4.3 Master's thesis van de Master Polarisation, Democracy and Society (PDS). Met behulp van uw deelname kan dit onderzoek worden gerealiseerd.

Waarom dit onderzoek?

Met dit onderzoek wil ik nagaan wat de relatie is tussen individuele ideologische gedragingen/positie en 'complot denken'.

Verloop

U neemt deel aan een onderzoek waarbij we informatie zullen vergaren door:

- U te interviewen en het gesprek op te nemen via audio-opname. Er wordt een transcript uitgewerkt van het interview

Vertrouwelijkheid

Wij doen er alles aan uw privacy zo goed mogelijk te beschermen. Naast de student zal alleen de tutor toegang krijgen tot alle door u verstrekte gegevens. Er wordt op geen enkele wijze vertrouwelijke informatie of persoonsgegevens van of over u naar buiten gebracht, waardoor iemand u zal kunnen herkennen. In het onderzoek wordt u aangeduid met een verzonden naam of nummer (pseudoniem).

Vrijwilligheid

U hoeft geen vragen te beantwoorden die u niet wilt beantwoorden. Uw deelname is vrijwillig en u kunt stoppen wanneer u wilt.

Als u tijdens het onderzoek besluit om uw medewerking te staken, zullen de gegevens die u reeds hebt verstrekt tot het moment van intrekking van de toestemming in het onderzoek gebruikt worden.

Wilt u stoppen met dit onderzoek? Neem dan contact op met Martino (0620782089)

Dataopslag

In het onderzoek zullen anonieme gegevens of pseudoniemen worden gebruikt. De verzamelde data worden beveiligd opgeslagen.

De onderzoeksgegevens worden bewaard voor een periode van maximaal 5 maanden. Uiterlijk na het verstrijken van deze termijn zullen de gegevens worden verwijderd.

Indienen van een vraag of klacht

Indien u specifieke vragen heeft over hoe er met uw persoonsgegevens wordt omgegaan, kunt u deze stellen aan Martino Gaiser (m-gaiser@hotmail.com). U kunt daarnaast een klacht indienen bij de Autoriteit Persoonsgegevens indien u vermoedt dat uw gegevens verkeerd zijn verwerkt.

Door dit toestemmingsformulier te ondertekenen erken ik het volgende [includeer alleen de categorieën die van toepassing zijn]

	JA	NEE
1 Ik ben voldoende geïnformeerd over het onderzoek. Ik heb het informatieblad gelezen en heb daarna de mogelijkheid gehad vragen te kunnen stellen. Deze vragen zijn voldoende beantwoord en ik heb voldoende tijd gehad om over mijn deelname te beslissen.	☐	☐
2 Ik neem vrijwillig deel aan dit onderzoek. Het is mij duidelijk dat ik deelname aan het onderzoek op elk moment, zonder opgave van reden, kan beëindigen. Ik hoef een vraag niet te beantwoorden als ik dat niet wil.	☐	☐

Voor deelname aan het onderzoek is het bovendien nodig dat u voor verschillende onderdelen specifiek toestemming geeft.

3 Ik geef toestemming om de gegevens die tijdens dit onderzoek over mij worden verzameld te verwerken zoals is uitgelegd in het bijgevoegde informatieblad.	☐	☐
4 Ik geef toestemming om tijdens het gesprek geluid-opnames te maken en mijn antwoorden uit te werken in een transcript.	☐	☐
5 Ik geef toestemming om mijn antwoorden te gebruiken voor gepseudonimiseerde quotes in de verslaglegging van het onderzoek.	☐	☐

Naam deelnemer:

Naam student: Martino Gaiser

Handtekening:

Handtekening:

Datum:

Datum: 24-03-2025